

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 39-56.

Geliş Tarihi: 6 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇANAKKALE'NİN KENTSEL GELİŞİMİ (1923-1950)

Murat KARATAŞ*

Öz

Vilayet gazeteleri, Türkiye'nin erken cumhuriyet döneminde kent tarihleri açısından önemli bilgiler vermektedir. Çanakkale Vilayet Gazetesi'nin 1920 ve 1930'lu yıllara ait nüshalarının kayıp olması, kentin gelişimi konusunda yeterli veriye ulaşmamızı engellemektedir. Ancak salname, nüfus sayımı, Çanakkale Halkevi yayını, müstakil olarak yayınlanan "Çanakkale Vilayeti" isimli eser ve devlet saneleri bu erken dönem hakkında Çanakkale kentine dair verilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu makale, mevcut ana kaynaklar üzerinden nüfus, ekonomi, kültür, altyapı ve ulaşım olanaklarını irdeleyerek Çanakkale merkezinin kentsel gelişimini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Kent, Tarih, Cumhuriyet

URBAN DEVELOPMENT OF ÇANAKKALE IN THE EARLY REPUBLICAN PERIOD (1923-1950)

Abstract

Provincial newspapers provide important information in terms of urban history in the early republic period of Turkey. The loss of the copies of Çanakkale Vilayet Newspaper from the 1920s and 1930s prevents us from reaching sufficient data on the development of the city. However, the salname, the census, the publication of the Çanakkale Halkevi, published independently the work titled "Çanakkale Vilayeti" and the state yearbooks provide us with access to data about Çanakkale city about this early period. This article examines the urban development of Çanakkale center by

---

* Doç., Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, (muratkrats@yahoo.com). ORCID ID: 0000-0003-3581-0735.

examining population, economy, culture, infrastructure, and transportation opportunities through the main resources available.

Keywords: Çanakkale, City/Urban, History, Republic

Giriş

Milli Mücadele yıllarında Çanakkale, İngiliz ve Fransız işgali altındadır. Boğazlar bölgesini işgal eden İngiliz birlikleri, kentteki varlıklarını barış antlaşması imzalanana kadar devam ettirmişlerdir. 18 Eylül 1922 tarihinde Ayvacık ve Biga, 22 Eylül 1922’de Ezine, 23 Eylül 1922’de Bayramıç ve Lapseki Yunan işgalinden kurtulmuştur. Türk birlikleri, Çanakkale’ye 15 kilometre uzaklıktaki Erenköy’ aldıktan ve Çanakkale’nin İngiliz hâkimiyet sınırındaki tel örgülere dayandıktan sonra barış konferansı teklifini kabul etmiştir. Tarihte “Çanakkale Olayı” olarak bilinen bu olaydan ve Mudanya Mütarekesi’nden sonra Çanakkale’de yeniden Türk hâkimiyeti belirecektir; ancak bu, tam bir hâkimiyet olmayacaktır. Nitekim 11 Ekim 1922 ile 24 Temmuz 1923 tarihleri arasında Çanakkale kentinde, İngiliz askerlerinin denetimi sürecektir. Hatta kentte igalci konumda bulunan İngiliz askerleri, 20 Ocak 1923 tarihinden itibaren Çanakkale polis ve jandarma görevlileri hariç olmak üzere memurların ve halkın İngiliz kumandanlığı tarafından onaylanmış birer ikamet vesikası bulunmadığı takdirde kentten ihraç edileceklerine dair Çanakkale mutasarrıfına bir nota vermişlerdir.¹ Benzer şekilde ehir dışı seyahatler de İngiliz kumandanlığının vereceği vesika ile yapılabilmmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması’na göre boğazlardaki işgal kuvvetleri, kendilerine bildirildiği günden itibaren kırk gün içinde boğazlardan ayrılacaklardır ve nihayet 2 Ekim 1923 tarihinde, işgal kuvvetleri boğazları boşaltmışlardır.

---

¹ Aye Yanardağ, “Mudanya Mütarekesi Döneminde İngilizlerin Çanakkale’deki Askeri Faaliyetleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 65, s. 73.

1. Göç ve Nüfus (1923-1950)

Cumhuriyet devrinde ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştı; buna göre Çanakkale Vilayeti, 25.853 nüfustan oluşuyordu.² Ancak bu sayımda vilayet merkezinin nüfusu verilmemişti. Vilayet merkezine bağlı köylerle birlikte toplam nüfus 9.691 erkek, 9.06 kadın olmak üzere 18.756 olarak tespit edilmişti.³ Oldukça benzer olarak 1928 yılında vilayet merkezinin bağlı köy ve nahiyeler ile birlikte nüfusu, 8.432 kadın, 10.308 erkek olmak üzere 17.740 sayısına ulaşmıştı.⁴ 1929 yılında ise bu sayı 8.720 kadın, 10.023 erkek olmak üzere 18.743 olarak tespit edilmişti.⁵

Köyler dışında kalan kent merkezinin nüfusu ile ilgili ise ilk kayda 1927 senesi için rastlanılmaktadır. Buna göre kent merkezinin nüfusu, 1927 senesinde 5.323 kişidir.⁶ 1935 yılında Çanakkale kent merkezi nüfusu 7.016 erkek, 4.479 kadın olmak üzere 11.495 olarak kaydedilmiştir.⁷ 1940 senesinde kent nüfusu 19.385 erkek, 5.236 kadın olmak üzere 24.621 olarak tespit edilmiştir.⁸ 1945 senesinde 17.180 erkek, 5.689 kadın olmak üzere 22.869 olarak belirtilmiştir.⁹ 1950 senesinde ise kent nüfusu 11.824 olarak tespit edilmiştir.¹⁰

Tablo 1: Çanakkale Kent Merkezi Nüfus Değişimi (1927-1950)

Yıllar	1927	1935	1940	1945	1950
Kent Nüfusu	5.323	11.495	24.621	22.869	11.824
Artış Yüzdesi		(+) %215,94	(+) %214,18	(-) %0,09	(-) %208,22

Çanakkale'deki kent nüfus artışının 1927-1940 yılları arasındaki artış hızının Çanakkale'nin kendi iç dinamiğinden kaynaklanmadığı şehre yapılan

² Çanakkale'ye yapılan göçler ile Gelibolu kazasının Edirne'den ayrılarak Çanakkale Vilayeti'ne bağlanması, nüfus artışının temel sebebidir. Ancak aynı tarihli başka bir kayda göre Çanakkale merkez nüfusu 24.281 olarak tespit edilmiştir. *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 71.

³ *Umumî Nüfus Tahriri (28 Teşrinievvel 1927)*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1929, s. 7.

⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 838-843.

⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul s. 461.

⁶ *Genel Nüfus Sayımı (22 Ekim 1950)*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s.125.

⁷ *Genel Nüfus Sayımı (20 İkteşrin 1935)*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Cilt 13, s. 5.

⁸ *Genel Nüfus Sayımı (20 İkteşrin 1940)*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s. 142-143.

⁹ *Genel Nüfus Sayımı (21 Ekim 1945)*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt 15, s. 7.

¹⁰ *Genel Nüfus Sayımı (22 Ekim 1950)*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s.125.

göçlerle arttığı görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde Çanakkale kenti için önemli bir olgu göç meselesidir. Çanakkale kentinde, Çanakkale Savaşları ve milli mücadele yıllarında oluşan tahribatı¹¹ gidermek için, ancak 1924 yılından itibaren sağlanabilen Türk hâkimiyeti sonrasında yeniden imar ve ihya faaliyetlerine başlanabilmektedir. Bu faaliyetlerin, Lozan Antlaşması gereğince yapılan mübadele anlaşmasına dayalı olarak Çanakkale'ye gelen mübadillerin yerleştirilmesi hususunun öncelikli olarak değerlendirilmesi dolayısıyla da sekteye uğradığını söylemek mümkündür. Ancak 1924 yılından itibaren kentin demografik yapısında değişiklikler başlamış ve bu, şehrin merkezinin kentleşme sürecine katkı sağlamıştır. 1924-1930 yılları arasında Çanakkale şehrine Midilli, Manastır, Girit, Selanik ve Yanya'dan gelen 564 mübadilden 108'i merkez ilçeye yerleşmiştir. Çoğu tarımla meşgul olan bu mübadiller, şehrin ekonomik yapısının yanı sıra kültürel yapısına da katkı sağlamıştır. Kayıtlara göre Çanakkale merkez ilçeye yerleştirilen mübadillerden fabrikatör, yüzbaşı, varidat kâtibisi, memur, muhasebe müdürü, hatip, öğretmen ve mahkeme mülazımı, hemen faaliyete başlamıştır.¹² Başka bir kayda göre ise sadece 1924 yılında Yunanistan'dan gelerek merkez ilçeye yerleşen göçmen sayısı 701 kişidir. 1924-1927 yılları arasında Çanakkale'ye 1.081 nüfus ve 364 haneden oluşan Girit, Selanik, Kılış ve Venice Vardar göçmeni yerleşmiştir. Bu göçmenlere 182 hane, 4 dükkân, 1 kahve, 1.300 dönüm tarla ve 74 dönüm bağ verilmiştir.¹³ Ayrıca 1924-1933 yılları arasında Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'dan 6.000'in üzerinde göçler alan Çanakkale nüfusu, 1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskân Kanunu ile daha düzenli kayıtlar tutularak artmaya devam etmiştir. 1934 yılında fiili olarak başlayan göçlerle ise Çanakkale kent merkezine 1934-1938 yılları arasında 353 hane, 1.300 nüfus göç etmiştir. Göçmenlere verilen ev sayısı 291, zanaatkârlara verilen dükkân sayısı da 11 adettir. Göçmenlere toplam 11.758 dekar toprak dağıtılmıştır. Çanakkale kent merkezinde 7 hane, 21 nüfus serbest göçmen ve 1 hane, 1 nüfus doğulu göçmen yerleşmiştir. Sadece Romanya ve Bulgaristan'dan gelip yerleşenlerin sayısı 280 kişi, 91 hanedir.¹⁴

¹¹ 18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale kentinin bombalanması sırasında uğradığı tahribat için bkz. Eda Gün, "18 Mart Günü Çanakkale'de Ne Yaşandı?", *Anafarta*, S. 6, Çanakkale, 2020, ss. 16-22.

¹² Ayşegül Şentürk, "Çanakkale Vilayetine Mübadillerin Yerleştirilmesi (1923-1930): Tasfiye Talepnameleri'ne Göre Bir İnceleme ve Değerlendirme" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl 16, Sayı 25, Çanakkale, 2018, s. 291, 296.

¹³ *Çanakkale 1967 İl Yılı*, Çanakkale, s. 37; *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 76.

¹⁴ *15 Yılda Çanakkale*, 1938, s. 21-22.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale bölgesi askeri bakımdan önem arz etmektedir. Özellikle Balkanlar ve Trakya bölgesi ile Çanakkale Boğazı bu nedenlerle askeri bölge olarak değerlendirilmiş; bölgeye tahkimatlar yapılmış ve askeri nüfus bu bölgede artmıştır. Askeri nüfusun nisbî artışı kent nüfusuna ciddi etki etmemiş olsa da 1945 yılından itibaren Çanakkale kent nüfusu hızla azalmaya başlamıştır. Çanakkale vilayetinin sadece 1947 yılında genel nüfus artış hızı %-18.36'ya kadar gerilemiştir.¹⁵ Bu gerilemenin büyük kısmı kent merkezinden büyük şehirlere yapılan göçlerle gerçekleşmiştir. Büyük oranda ekonomik nedenlerle yapılan bu göçler, Türkiye'de büyük kentlere göç hareketlerinin yaşandığı döneme denk gelmektedir.

2. Ekonomi

Erken Cumhuriyet döneminin bir taşra vilayeti olarak Çanakkale kentine dair neredeyse ilk kayıt 1925 yılına rastlamaktadır. 1925 tarihli bir tespite göre Çanakkale kent merkezindeki sanat erbapları şu şekilde idi:¹⁶

Tablo 2: 1925 yılında Çanakkale kent merkezindeki sanat erbapları

Sanatkâr	Adet	Sanatkâr	Adet	Sanatkâr	Adet	Sanatkâr	Adet
Arabacı	5	Çilingir	6	Sandıkçı	1	Makineci	4
Bakırcı	1	Dişçi	1	Taşçı	2	Marangoz	7
Balıkçı	5	Çinici	1	Kalaycı	4	Yorgancı	2
Boyacı	3	Debbağ	3 (Debbağhane 2)	Döşemeci	2	Sandalyeci	2
Terzi	10	Doğramacı	2	Kayıkcı (Yapan)	1	Fotoğrafçı	3
Tenekeci	5	Sepetçi	5	Kunduracı	29	Kalafat	1
Çalgıcı	2	Saraç	4	Kuyumcu	3		
Çömlekçi	6	Semenci	4	Keçeci	2		

Kentin ticari hayatını da gösteren bu verilerden, gerçekte Çanakkale kentinin kendi kendine yeter bir ticari dönüşümü sağlamaya matuf olduğu

¹⁵ *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Çanakkale*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1998, s. 11.

¹⁶ *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 138.

anlaşılmaktadır. XIX. yy.'ın sonlarında Türk, Rum, Çingene ve Yahudi mahallesine sahip bu sahil kenti, Lozan antlaşmasının getirdiği mübadelenin de etkisi ile genellikle küçük el işçiliğine dayalı kendi kendine yeten bir kent görünümündedir. Osmanlı'dan devralınan nüfus yapısı büyük oranda korunan ve kozmopolit bir şekilde kent merkezinin nüfusunu oluşturan ahali, müslim ve gayrimüslim olarak neredeyse eşit oranda kent merkezine dağılmıştır. 1925 yılın Çanakkale kent merkezinde bulunan binalara bakıldığında kent merkezindeki konutların, dükkânların, mağazaların, fabrika ve imalathanelerin neredeyse yarısı gayrimüslim vatandaşlara aitti. Yedi otelden dördü, beş okuldan biri, üç hamamdan biri yine gayrimüslim nüfusa aitti.¹⁷

Tablo 3: 1925 yılında Çanakkale kent merkezindeki binalar

Ebniye Enva'ı	Nev'lerin Yekânu	Ebniye Müteferrikleri			Ecnebi
		Milli	Hususi Müslim	Hususi Müslim Gayr-ı	
Milli Mebâni	18	18			
Husûsî Mesken	1118		567	459	52
Otel veya Han	7		3	4	
Hamam	3		2	1	
Mektep	5		4	1	
Câmi, Mescid	11		11		
Kilise	2			2	
Havra	1			1	
Dükkân	561		272	281	8
Mağaza	163		72	73	18
İmalathâne	3		1	2	
Fabrika	2		1	1	

Kent merkezinin ticari hayatı da kendi kendine yeten şehir paradigmasına uygundu. 1926 tarihli kayda göre Çanakkale merkezinde yedi adet un fabrikası

¹⁷ Age, s. 139.

ile bir su fabrikası ve atıl durumda üç adet un fabrikası vardı. 177.562 nüfusu olduğu kaydedilen Çanakkale Vilayeti'nin tamamında iki şirket bulunuyordu ve bunların ikisi de kent merkezinde değildi.¹⁸ Çanakkale kent merkezinde üç fabrika mevcuttu. Birincisi, Ali Vâfi ve biraderlerinin un fabrikasıydı. Bu fabrika, beş işçi ile ve meşe kömürü ile çalışmaktaydı ve Merkez Jandarma Karakolu yakınında bulunmaktaydı. İkincisi, Nazım Bey ve İngiliz tebaasından William Simith'in un fabrikasıydı. Kuyu Mahallesi'nde bulunan bu fabrika, dört işçi ile ve meşe kömürüyle çalışmaktaydı. Üçüncüsü, Giritli Hüseyin Efendi'nin Köprübaşı'ndaki un ve zeytinyağı fabrikasıydı. Beş işçi ile ve yine meşe kömürü ile çalışmaktaydı. Ayrıca kent merkezinde onu su ile ve biri rüzgâr ile çalışan on bir değirmen vardı ki bunlardan rüzgâr ile işleyen yel değirmeni günlük 400 kg miktarında un çıkarmakta ve müsait havalarda her mevsimde çalışmaktaydı. Su değirmenlerinden sekizi kış mevsiminde çalışarak her biri günlük 300-600 kiloya kadar un öğütmekte olup suların coşkun zamanında çalışabilen diğer iki değirmen ise günlük ancak ellişer kilo un çıkarmaktaydı. Vilayet merkezinde sadece üç adet çanak imalathanesi, üç motorlu un fabrikası ve ziraat alet tamirhanesi vardı.¹⁹ 1927 tarihli bir kayda göre kent merkezinde altı adet de marangoz imalathanesi vardır. Kentin ticaret merkezi Yalı Caddesi ile Hürriyet Meydanı arasında yoğunlaşmaktaydı. Kent merkezinde bulunan altı ithalat ve ihracat firması, iki otel, dört bakkal, üç tuhafiye dükkânı, dört terzi, dört fırın, üç demirci dükkânı, bir zahire dükkânı, bir zeytinyağı dükkânı, dört kantarcı, üç komisyoncu, yedi kunduracı, bir keresteci, bir kösele dükkânı, dokuz manifaturacı, altı marangoz dükkânı, üç müskirat imalathanesi ve üç vapur acentası bu bölgede faaliyet göstermekteydi.²⁰

1927 tarihli sanayi sayımına göre Çanakkale kent merkezinde 2 adet maden çıkarma sanayisi işletmesi, 13 adet dokuma sanayisi işletmesi, 1 adet kimya sanayisi işletmesi; 59 adet tarım, evcil hayvanlar, av ve balıkçılık sanayisi işletmesi; 15 adet bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayisi işletmesi, 10 adet bina inşaatı işletmesi, 21 adet maden veya makine imalatı sanayisi işletmesi ve bir adet de diğer sanayi işletmesi kaydedilmiştir. Aynı veriye göre Çanakkale kent merkezinde sanayi sektöründe çalışan sayısı 19 kadın, 697 erkek olmak

¹⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1925-1926*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926, s. 592-594.

¹⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 806-809; *Çanakkale Vilayeti, 1927*, s. 140.

²⁰ Hasan Hulki, *Türkiye Salnamesi 1927*, Cilt 2, Anadolu Matbaası, İstanbul, s. 667-669.

üzere 716 kişidir. Ticaret ile uğraşan kentli sayısı ise 29'u kadın, 677'si erkek olmak üzere 706 kişidir.²¹

Çanakkale kentinin tek bankası, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat bankası idi ve kent merkezinde 1928 yılında açılmıştı.²² 1930'lu yıllarda şehirde mevcut bulunan 19 şarap fabrikasının 5'i kent merkezinde bulunmaktadır ve bunlarda yıllık ortalama 200 ton şarap üretimi yapılmaktadır.²³ 1950 yılına kadar Çanakkale'de ticaret hacminin nispeten daha geliştiği gözlenmektedir.

Tablo 4: 1950 Yılında Çanakkale Merkezde Ticaret Alanında Çalışanların Meslek Grupları²⁴

Meslek Grubu	Meslekle Uğraşan Kişi Sayısı
Türkiye Dahili İhracatçı	9
Türkiye Dahili İthalatçı	6
Çeşitli İşler Üzerine Satış Yapan	14
Çeşitli Gıda Maddesi Üzerine Satış Yapan	33
Manifatura İşi Yapan	18
Zahire, Un ve Pamuk Üretimi Yapan	4
Sarrafiye Üzerine İş Yapan	2
Komisyoncu	2
Kara Taşıtı	4
Deniz Ticareti	2
Züccaciye İşiyile Uğraşan	4
Traktör, Otomobil Malzemesi, Elektrik ve Çeşitli Demir Hırdavat İşleriyle Uğraşan	3
Çeşitli Hırdavat Demir İşleriyle Uğraşan	5
Kereste	3
Tuhafiye	10

²¹ Başbakanlık Devlet İstatistik Müdürlüğü, *1927 Sayımı*, Ankara, 1927, s. 38. Ayrıca bkz. Elif Erat, *Çanakkale Sanayi ve Ticaret Tarihi (1923-1960)*, Çanakkale Onsekiz mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Çanakkale, 2019, ss. 21-22.

²² *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 838-843.

²³ Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri (1932-1937)*, N: 143, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 122.

²⁴ Ahmet Cemil Conk, *Çanakkale İlinin İktisadi Tetkiki*, Ankara, 1952, s. 209.

Kavafiye	3
Kundura Malzemesi Satışında Bulunan	3
Kumaş Satan Tüccar Terzi	6
Toprak Sanayi ve Dahili Sevkiyatla Uğraşan	4
Şarap Ticaret ve İmalatı	4
Saat ve Çeşitli Ziyet Eşyası Satışında Bulunan	3
Kırtasiye	3
Şeker İmalatı ve Ticaretiyle Meşgul Dükkân	5

3. Ulaşım

1927 yılına ait kayda göre 25.853 nüfuslu olan²⁵ Çanakkale Vilayeti, güneyde 49 kilometrelik şose yol ile Ezine'ye bağlanmıştı. Ancak kuzeyde Lapseki'ye doğru sadece 6 kilometre şose yol iken geriye kalan 20 kilometre adi yollar olarak devam etmekteydi.²⁶ Çanakkale kent merkezinde bulunan liman, yalnız küçük tekneler için müsaitti ve sadece bu küçük tekneler için kullanılabilirdi. Çanakkale'nin ilçeleri ile yol bağlantısı güneyde tamire muhtaç halde bulunan 49 kilometrelik Çanakkale-Ezine yolu, ibtidai şekilde 30 kilometrelik Çanakkale-Lapseki yolu ve Biga ilçesine ulaşım için Çanakkale-Balcıları yolu idi. Kış aylarında Lapseki ve Balcılar yolları kullanılamazdı.²⁷ Çanakkale kent merkezinin ilçeler ile ve ilçelerin de kendi aralarındaki ulaşımını sağlamak üzere yol ve köprü inşaa çalışmalarının da yoğun bir biçimde yapıldığı görülmektedir.²⁸ 1938 yılına kadar özellikle Çanakkale kentinin güney kısmı yönünde Sarıçay-Kepez istikametinde köprü ve yollar yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Çanakkale-Lapseki arasına yeni şose yol inşaa edildiği de tespit edilmiştir. 1923-1938 yılları arası 257.925 kilometrelik yol tamir edilmiş; 252.018 kilometrelik yol ise yeniden yapılmıştır. Yine 1923-1938 yılları arasında yapılan köprü ve menfez adedi 327'ye ulaşmıştır.²⁹ Çanakkale-Balıkesir

²⁵ Çanakkale'ye yapılan göçler ile Gelibolu kazasının Edirne'den ayrılarak Çanakkale Vilayeti'ne bağlanması, nüfus artışının temel sebebidir. Ancak aynı tarihli başka bir kayda göre Çanakkale merkez nüfusu 24.281 olarak tespit edilmiştir. *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 71.

²⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 806-809.

²⁷ *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 18, 44.

²⁸ A. Cevdet, "Cumhuriyet Devrinde Yol İşleri", *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 29 Ekim 1934, Vilayet Matbaası, s. 5; A. Cevdet, "Cumhuriyet Devrinde Yol İşleri", *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 1 Kasım 1934, s. 1.

²⁹ Şeref Ergenekon, *Cumhuriyetin 15 inci yılında Çanakkale*, 1938, s. 28.

karayolu açılarak Çanakkale'nin demiryolu ile buluşması sağlanmaya gayret edilmiştir.

4. Kültür-Eğitim

Şehrin kentsel nüfusunun kültür hayatı ise küçük eğitim merkezlerinin sağladığı kadardı. Çanakkale vilayeti eğitim işleri, Trakya Bölgesi Maarif Eminliği'ne bağlı idi. 1926 yılında Çanakkale kent merkezinde 499 erkek, 490 kız olmak üzere 989 öğrenci eğitim görmekteydi. 16 erkek, 14 kadın öğretmen vardı.³⁰ 1928 yılına tarihlenen bir kayda göre Çanakkale kent merkezinde 40 öğrencili bir ortaokul, 840 öğrencili dört ilkokul bulunmaktaydı.³¹ Çanakkale merkezinde bir ortaokul ve on iki ilkokul vardı. Bunlardan başka bir Fransız bir de Musevi İlkokulu bulunmaktaydı. Fransız okulun 38, Musevi okulun ise 133 öğrencisi vardı. Çanakkale kent merkezindeki toplam öğrenci sayısı 732 kişi idi. 1930'lu yıllarda Çanakkale kent merkezinde bir adet ortaokul vardı. 1926-1937 yılları arasında dışarıdan sınava girerek ortaokuldan diploma alanların sayısı, 1'i kadın olmak üzere ancak toplam 5 kişi kadardı.³² Çanakkale'de henüz bir lise bulunmaması, birçok öğrencinin tahsil hayatının yarıda kalmasına neden oluyordu. Bu konu, 1938 yılında CHP Çanakkale il Kongresi'nde dile getirilerek bütün kazalardan gelen bir talep olduğu belirtilmişti.³³ 1949 yılındaki tespite göre kent merkezinde üç ilkokul, bir ortaokul ve bir sanat okulu bulunmaktaydı.³⁴

1920'li yıllarda kent merkezinde, Türk Ocağı'nda mevcut basit bir kütüphane dışında bir kütüphane bulunmamaktaydı.³⁵ 1926 yılında Çanakkale Vilayet Gazetesi, Örnek Gazetesi ve Muallimler Birliği Mecmuası'nın yayınlandığı kaydedilmişti.³⁶ Ancak son iki gazete ve dergi oldukça kısa soluklu olabilmisti. 1930'lu yıllarda kentin tek kütüphanesi, Çanakkale Halkevi Kütüphanesi idi. Şehirde vilayete bağlı bir matbaa bulunmaktaydı ve Çanakkale Vilayet Gazetesi'nden sonra çıkarılan tek süreli yayın Çanakkale Halkevi'nin çıkardığı Anafarta isimli dergi idi. 1950'li yıllara kadar şehrin yetişkinlere

³⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 806-809.

³¹ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 838-843.

³² Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Kültür 1936-1937 İstatistiği*, No 121, Sakarya Matbaası, İstanbul, 1938, s. 294.

³³ BCA, 4490-1-0-0- 93-1985-1. (CHP Çanakkale İl Kongresi, 1938).

³⁴ Celal Ulsan, "Çanakkale Kesin İmar Planı İzah Raporu", *Arkitekt*, (Yıl 1950), S. 168, .s. 31.

³⁵ *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 86, 87, 93.

³⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1925-1926*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926, s. 592-594.

yönelik eğitim merkezi olarak Çanakkale Halkevi, kültürel faaliyetlerin neredeyse tamamını organize eden bir görünümdeydi. Milli bayramlardaki etkinlikleri ile, sağlıktan tarıma, ekonomiden vatandaşlık işlerine kadar çeşitli alanlarda düzenlediği konferanslarla, anma etkinlikleriyle, balo, şiir dinletisi, sinema ve tiyatro gösterimi, sergi gibi etkinlikleriyle, biçki-dikiş kursu, yabancı dil eğitimi gibi kursları ile Çanakkale halkevi, ilgili dönemin en önemli kültürel kurumu olmuştu.³⁷

Kentte Çanakkale Belediyesi'ne ait bir sinema bulunmakta idi ve halkın dinlenme mekânı olarak kent merkezinden kaldırılan mezarlık alanı, 1930'lu yılların sonlarına doğru Halk Bahçesi'ne dönüştürülmüştü. Belediye, bir de Belediye Gazinosu açmıştı. Kentin en önemli sosyal alanı olarak Halk bahçesi, İngiliz Calvert ve Bacon ailelerinin konak bahçesi iken 1938 yılında istimlak edilmiş ve 1941 yılından itibaren park alanı olarak kullanılmaya başlamıştı. Bir de Sarıçay'ın güneyinde Çınarlık mevkiisi ile Hastane Bayırı halkın uğrak yerleri arasında idi. Kentte ilk müze, Çanakkale Ortaokulu'nda toplanan eski eserlerle 1932 yılında ancak açılabilmişti. Çanakkale merkez kazasında (köyler dâhil) nüfusun %23.3'ü okuma biliyordu.³⁸ Kent merkezinde bu oranın daha yüksek olduğu söylenmelidir. 1945 yılına gelindiğinde bu sayı %29.2'ye ancak ulaşabilmişti.³⁹

5. Kent Planı ve Altyapı

1923 yılından 1930'lara kadar kent merkezinin altyapısına dair yapılan faaliyetler hakkında elle tutulur bir veri olmamakla birlikte kent ilk "şehir haritası" 1932 yılında yapılmıştı. Şehrin kuzeyini Jandarma Efrad Mektebi, Güneyini ise Tatar Mahallesi kesiyordu. Kent doğuya doğru genişleme gösteriyordu. Sarıçay'ın güneyinde tek tük yerleşim alanı görülmekte idi ve kent merkezinde büyükçe bir alan mezarlık alanı idi. Belediye ve Hükümet Konağı sahil şeridinde iskeleye yakın konumlanmıştı. Diğer resmî dairelerin de yine sahil şeridi üzerinde, özellikle Kayserili Ahmet Paşa Caddesi boyunca konumlandığı görülmekte idi.⁴⁰

³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Murat Karataş, *Çanakkale Halkevi (1932-1951)*, Grafiker Yayınevi, Ankara, 2014.

³⁸ Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1935), T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Cilt 13, s. 61.

³⁹ Genel Nüfus Sayımı (21 Ekim 1945), Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt 15, s. 12.

⁴⁰ Çanakkale Şehir Haritası, 27.04.1932 tarih ve 1/1000 Ölçekli (Bkz. Ek 1).

1938 yılına kadar geçen on be yıllık süre boyunca Çanakale Belediyesi tarafından hrin imarına altyapı ve imarına dair çeşitli faaliyetler yrtlmt. Çanakale kent merkezine ve kordon boyuna parke kaldırım demesi ile evre düzenlemesi yapmıştı. 10.700 liraya ml olan bir fenn mezbaha yaptırmıtı. Takınlardan korunmak için Sarıçay'a set ekilmti. Belediye'nin sinema salonu, 13.000 lira sarfıyla ilaveler yapılarak sesli sinemaya evrilmiti. 12.500 lira sarf ederek Atatürk Anıtı ve evre düzenlemesi yaptırmıtı. Gümrük Binası önündeki iskeleyi, saha büyük vapurların yanaabilmesi için onarımını gerekletirmti. Sarıçay'dan gelen ehir suyuna depo yaptırmıtı. Plaj, hamam, ağaçlandırma ve şebeke suyunun kullanımı için boru hatlarının denmesi iini tamamlamıtı.⁴¹

Jandarma Efrad Mektebi'nin çabaları ile 1930'lu yıllarda ehir elektriğe kavumutu⁴² ve 700 haneye elektrik balanmıtı. Tüm cadde ve sokakların aydınlatması tamamlanmıtı. Belediye tarafından ehir suyu altyapı çalışmaları tamamlanmış, bir de su deposu yapılmıştı. Kent merkezinin temiz su ihtiyacı Sarıçay'dan elde edilen suyun filtrelenmesinden elde edilmişti.⁴³ Ancak su yeterince sağlıklı değildi. Bu durum, bir değerlendirme raporuna Őu Şekilde yansımıtı:

*"Çanakale kasabasının suları Kocaçay kenarında kazılan bir kuyudan makine vasıtasıyla getirilir. Kuyudan makine ile celp olunan su basit bir süzgeçten geçirildikten sonra iki depoda cem' edilir ve demir borularla Şehre tevzi' olunur. Su menba'ından itibaren bütün seyrinde demir borularla muhafaza olunduundan televsten masn ve kemiyet itibarıyla kfi ise de lezzeti kaba ve kireçli olmakla keyfiyet itibarıyla iltifata Őayan değildir. Kezlik Çanakale'de Donlupınar denilen bir menba' suyu demir borularla celp edilmiş olup bu da zikr ettiğimiz makine suyu ile karıştırılır. Çanakale civarında Hanımsuyu ve Őekerpınar suyu namıyla daha iki menba' suyu mevcud olup bundan kasaba henüz istifade edememektedir, bu suların kasabaya isalelerine gayret olunmaktadır."*⁴⁴

Kent merkezinde kanalizasyon tertibatı bulunmamaktaydı. Hela kuyuları kullanılmakta ve bunlar dolduu zamanlarda kapatıp yenisi açılmaktaydı. Kent merkezinde dört hamam, yirmi be adet de kurna mevcuttu. Kentte fenn mezbaha bulunmamaktaydı. Evler, mimarlar tarafından inşa edilmemiti. Kent

⁴¹ Şeref Ergenekon, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴² "Çanakale md." *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbül, 1982, s. 1884.

⁴³ *Çanakale*, 1954, s. 13.

⁴⁴ *Çanakale Vilayeti*, 1927, s. 94.

merkezindeki evler genellikle zemin katından ibaretti. Bu katın üzerinde diğer bir kat olduğu takdirde, zemin katı kiler ya da ahır olarak kullanılmaktaydı. Pencereleri gayet küçük olan evler tahta döşemeli ve kısmen toprak zeminli idi. Bu durum da su taşkınlarında evlerin zarar görmesine neden olmaktadır.⁴⁵

Şehirde, altı adet cami bulunmaktaydı; Yalı Camii, Büyük Camii, Kurşunlu Camii, Tıflı Camii, Necip Paşa Camii ile Tatar mahallesinde bir camii vardı. Kent merkezinin kenarından geçen Sarıçay'ı, taşmalardan engellemek için setler inşa edilmişti. Kent merkezindeki iskeleler tamir ettirilerek vapurların yanaşabilmesi sağlanmıştı. Birçok yangın geçiren Çanakkale kent merkezi için, modern bir İtfaiye teşkilatının kurulması da 1930'lu yılları bulmuştu. Çanakkale Belediyesi tarafından kurulan itfaiye teşkilatı şehir merkezinde çıkacak olası bir yangına müdahale etmek için teşkilatlandırılmıştı. 1938 yılına ait bir veriye göre Çanakkale merkeze bir memleket hastanesi, bir vali konağı ve hususi muhasebe binası inşa edilmişti.⁴⁶ Çanakkale Belediyesi 1937 yılında Yalı Caddesi'ni parke ile döşettirmiş ve bu yolun açılışı 1938 yılında Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında yapılmıştı.⁴⁷

1940'lı yıllarda aslında Çanakkale'nin halen bir kale-kent olma durumu, askerî yapı ve nüfusun etkisinin devam ettiğini söylemek gerekmektedir. Coğrafi konumu nedeniyle Türkiye'nin stratejik önemde bir bölgesi olarak Çanakkale Boğazı, uzunca yıllar bu etki altında olmuştur. Bu durumun şehrin altyapı ve imar faaliyetleri konusuna da yansdığı görülmektedir. 1941 yılına tarihlenen Çanakkale kentinin imarı ile ilgili İstemi Ateş tarafından yapılan bir değerlendirme, bu hususu gözler önüne sermektedir. Ateş, nüfusun ve ekonomik hayatın canlılık göstermeye başladığı Çanakkale kent merkezinde yerli halkın konut problemi çekmediği; ancak memur ailelerin nakil yolu ile şehre geldiklerinde ya da iktisadi faaliyet için kente göç edenlerin konut problemi yaşadıkları aktarılırken Çanakkale Belediyesi'nin yaptığı işlerin yeterli olmadığını belirtmiş ve "yüksek askerî makamların" büyük gayret sarf ettiğini vurgulamıştır. Çanakkale'ye yapılmakta olan Orduevi'nin "şehirde başlı başına bir ictimai canlılık merkezi olduğunu belirten Ateş, kentin imarı ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir:

"Burada şükranla kayıt etmek istediğimiz mühüm bir nokta şudur ki Yüksek Askerî Makamlar, Çanakkale'nin imarı için büyük gayretler sarfetmekte ve her gün yerli

⁴⁵ A.g.e., s. 97, 100.

⁴⁶ Şeref Ergenekon, *age*, s. 41.

⁴⁷ BCA, 30-10-0-0; 159; 113; 17.

yabancı bütün şehir halkının derin minnettarlığını mucip olacak değerli eserler meydana getirmektedir. Şehrin engüzel caddesi olan ve deniz kenarı boyunca dalgaların biriktirdiği yosun yığınları ile gelip geçenleri rahatsız eden ve fena kokular neşreden bir saha halini alan sahil kısmına rıhtım yapılmasına başlanmış olması, bu şehre yapılacak en mühim iyiliklerden başlıca biri bulunuyor. Kahraman Türk ordusu, yalnız vatanın emniyet ve selametini koruyan, onu sükûn ve huzur içinde yaşatan muhip bir varlık olmakla kalmıyor. Göz bebeği kadar sevdiği aziz yurdunun noksanlarına ve ihtiyaçlarına çare bulmaya, onun imarına ve bayındırlığına devalı bir surette çalışıyor”⁴⁸

Kent, gerek altyapı gerek bina veya konut bakımından durağan bir dönem geçirmiştir. 1947 yılına ait bir kayda göre Çanakkale’de oturmaya elverişli 42.188 hane, 739 meskûn yer, 14.512 adet de diğer bina vasfında tariflenmiş mekân vardır. Buna ilaveten 171 okul, 548 cami, 414 resmi daire, 42 hamam ve 14 vesair bina bulunmaktadır.⁴⁹

Çanakkale turizmi de kentin özellikle tarihî dokusundan kaynaklanmaktaydı. Birinci Cihan Harbi’nde Çanakkale Savaşları’nın meydana geldiği bu bölge, kentin dokusuna da yansımıştı. Askeri amaçla XV. yy’da kurulmuş olan kent, neredeyse 1950’lerin başlarına kadar Türkiye’nin güvenlik amaçları doğrultusunda stratejik önemde bir alan olarak önemini sürdürmüştür. Bu bakımdan kentin Cumhuriyet döneminde gelişimi de 1923-1950 yılları arasında bu stratejik önem dolayısıyla çeşitli sınırlılıklarla olabilmıştır. 1949 yılı, Çanakkale kent tarihi açısından önemli bir yıl olmuştur. Mimar Celal Ulusan tarafından hazırlanan “Kesin İmar Planı” ile birlikte kentte, ilk kez düzenli bir imar hareketi oluşmaya başlamıştır. Bu plan, Çanakkale’nin kentleşme çekirdeğini oluşturan ve 1932 yılında hazırlanan haritalar üzerine yapılmıştı. Çanakkale kent merkezine inşa edilen Cumhuriyet Meydanı ve Atatürk Anıtı’nın bulunduğu mevki, idare merkezi olarak kabul edilmişti. Hükümet Konağı’nın da bu meydanın tam ortasına yapılması önerilmişti. Cumhuriyet Meydanı’nın deniz ile buluştuğu nokta ise iskele olarak belirlenmişti. Aynı zamanda meydana bağlı olarak çeşitli bulvarlar açılmış; “Kordon” yolu da bu imar planı çerçevesinde çift şeritli yol olarak inşa edilmişti. İskeleyle dik bir şekilde bağlanan Demircioğlu Caddesi ve bu caddeyi keserek denize paralel olarak kurulan Atatürk Caddesi ve İnönü Caddesi de bu plan çerçevesinde yapılmıştı. Çarşı caddesinin ticaret merkezi olarak kalabileceği düşünülerek yeni bir ticaret alanı öngörmemişti. Tıflı Camii kuzeyindeki

⁴⁸ İstemi Ateş, “Ordu Evi ve Çanakkale Şehrinin İmarı”, *Anafarta*, Sayı 9, Çanakkale, 1941, ss. 3-4.

⁴⁹ Nurettin Ünen, *Dünyâ ve Bugünkü Çanakkale*, 1947, s. 18.

sahaya, hâl binası yerleştirilmişti. Aynı zamanda Sarıçay'ın karşısına konut alanlarının geçmesini öngörmemişti. Konut yapılanması bahçeli nizam ve üç katlı olarak düşünülmüştü. Balıkesir yolu kent çıkışı iken İzmir yolu sanayi alanı olarak değerlendirilmişti. Kent, Ezine-Ayvacık-İzmir ile Lapseki-Biga-Bursa karayolları ile bağlanmıştı. Birinci derecede ikamet alanı olarak Balıkesir-Çanakkale ile Çanakkale-Ezine yollarının birbirini çaprazlama kestiği saha belirlenmişti. İkinci derece olarak ise şehrin güneyi belirlenmişti. Liman ve Endüstri bölgesi olarak ise Cumhuriyet Meydanı'nın denize bakan kısmı, gümrük binası ve askeri bölge arasında kalan kısım belirlenmişti. Memleket hastanesi ile sahil arasında bulunan saha, halkın dinlenme ve gezinti alanı olarak korunmuştu. Kentin güneyinde bulunan üç cami ile müze etrafı da yeşil alan olarak belirlenmişti. Plana göre Çanakkale'de bulunan üç ilkokul, bir ortaokul ve bir sanat okulu olmak üzere beş okuldan başka yeniden bir okul yapılması öngörülmemiştir. Hükümet binasının arka kısmında bulunan boş saha, otopark ve otobüs durak alanı olarak belirlenmişti. Köprübaşında bir hayvan pazarı ile bir han inşa edilmişti. Büyük sanayi bölgesi olarak ise deniz ile Kepez arasında kalan saha belirlenmişti.⁵⁰

1949 İmar Planına bağlı olarak 1950'li yılların başında Çanakkale Valiliği, Endüstri Meslek Lisesi, Fen Lisesi, Karayolları binası, Tarım Müdürlüğü binaları yapılmıştı. Askeri hastane ve devlet hastanesi yapılmıştı. 1949 yılı İmar Planının uygulanamayan kısımları ise büyük oranda 1950'li yılların başlarından itibaren karayolları hatlarının ulaşım ve kent için önem derecelerinin artmasından kaynaklanmıştı.⁵¹

SONUÇ

Küçük bir taşra vilayeti konumundaki Çanakkale, 1923-1950 yılları arasındaki kentsel gelişim sürecini, askeri ve stratejik önemine paralel biçimde gerçekleştirmiştir. Çanakkale, 1915 yılındaki Cihan Harbi'nin kentte meydana getirdiği tahribat ve 1918-1923 yılları arasındaki işgal ile İngiliz yönetimi sırasında oluşan tahribat sonucu büyük oranda imara muhtaç bir kent görünümündedir. 1923 yılından itibaren altyapısal faaliyetlere ancak başlanabilen kentin görünümü, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde mübadele ve göçlerle artan nüfusa paralel olarak gelişmiştir. Benzer olarak kentin sosyo-

⁵⁰ Celal Uluhan, "Çanakkale Kesin İmar Planı İzah Raporu", *Arkitekt*, (Yıl 1950), S. 168, s. 28-31. (Bkz. Ek 2).

⁵¹ Çanakkale md. *Yurt Ansiklopedisi*, s. 1850.

kültürel yapısı ve ekonomik gelişimi de kentin altyapı, ulaşım ve konut imarı gibi temel gereksinimlerinin giderilmesi ile paralel gelişme göstermiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Çanakkale kentinin ilk kent merkezi haritası 1932 yılında yapılmıştır. Kentin mevcut durumunu gösteren ve oldukça detaylı hazırlanmış bu harita, 1932 yılında kentin cadde ve yollarını, resmî kurumların konumlandığı alanları ve sosyo-ekonomik faaliyet alanlarını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bu harita, kent planlamasının da zeminini oluşturmuştur. Bu harita, 1949 yılında kentin ilk imar planı hazırlandığında temel olarak alınmıştır. Nihayet Mimar Celal Ulusan tarafından 1949 yılında hazırlanan “Kesin İmar Planı” ile birlikte kent, ilk kez düzenli bir imar planı çerçevesinde düzenlenmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

BCA, 4490-1-0-0- 93-1985-1. (CHP Çanakkale İl Kongresi, 1938).

BCA, 30-10-0-0; 159; 113; 17.

II. Resmi Yayınlar

Başbakanlık Devlet İstatistik Müdürlüğü, *1927 Sayımı*, Ankara, 1927.

Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Kültür 1936-1937 İstatistiği*, No 121, Sakarya Matbaası, İstanbul, 1938.

Çanakkale Şehir Haritası, 27.04.1932 tarih ve 1/1000 Ölçekli.

Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Çanakkale, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1998.

Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1935), T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Cilt13.

Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1940), Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü.

Genel Nüfus Sayımı (21 Ekim 1945), Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt 15.

Genel Nüfus Sayımı (22 Ekim 1950), T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü.

Sanayi İstatistikleri (1932-1937), Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, N: 143, İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, Matbuat Umum Müdürlüğü, İstanbul Devlet Matbaası.

Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1925-1926, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi.

Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi.

Umumî Nüfus Tahriri (28 Teşrinievvel 1927), Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1929.

III. Kitaplar

15 Yılda Çanakkale, 1938.

CONK, Ahmet Cemil, *Çanakkale İlinin İktisadi Tetkiki*, Ankara, 1952.

Çanakkale 1967 İl Yıllığı, Çanakkale, 1967.

Çanakkale Vilayeti, 1927.

Çanakkale, 1954.

ERGENEKON, Şeref, *Cumhuriyetin 15 inci yılında Çanakkale*, 1938.

Hasan Hulki, *Türkiye Salnamesi 1927*, Cilt 2, Anadolu Matbaası, İstanbul tarihsiz.

KARATAŞ, Murat, *Çanakkale Halkevi (1932-1951)*, Grafiker Yayınevi, Ankara, 2014.

NEN, Nurettin, *Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*, 1947.

IV. Makaleler

“Çanakkale md.” *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.

A. Cevdet, “Cumhuriyet Devrinde Yol İŞleri”, *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 29 Ekim 1934, Vilayet Matbaası, s. 5

A. Cevdet, “Cumhuriyet Devrinde Yol İŞleri”, *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 1 Kasım 1934, s. 1.

ATEŞ, İstemi, “Ordu Evi ve Çanakkale Şehrinin İmarı”, *Anafarta*, Sayı 9, Çanakkale, 1941, ss. 3-4

GÜN, Eda “18 Mart Günü Çanakkale’de ne Yaşandı?”, *Anafarta*, S. 6, Çanakkale, 2020, ss. 16-22.

Matbaası, İstanbul 1939, s. 122.

ŞENTÜRK, Ayşegül. “Çanakkale Vilayetine Mübadillerin Yerleştirilmesi (1923-1930): Tasfiye Talepnameleri’ne Göre Bir İnceleme ve Değerlendirme” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 16, Sayı 25, Çanakkale, 2018. ss. 285-316.

ULUSAN, Celal, “Çanakkale Kesin İmar Planı İzah Raporu”, *Arkitekt*, (Yıl 1950), S. 168, s. 28-31.

YANARDAĞ, AyŐe, “Mudanya Mütarekesi Döneminde İngilizlerin Çanakkale’deki Askeri Faaliyetleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 65, s. 66-81.

V. Tezler

ERAT, Elif *Çanakkale Sanayi ve Ticaret Tarihi (1923-1960)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YayınlanmamıŐ Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2019.